

РОЗДІЛ II. КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342:340.11

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Бостан С.К., д.ю.н., доцент

Запорізький національний університет

У статті визначена структура методології конституційно-правових досліджень, показана роль основних методів та принципів у пізнанні конституційно-правових явищ, окреслені напрямки подальших розробок з методології конституційного права.

Ключові слова: методологія, загальні (філософські) методи, загальнонаукові методи, спеціальні методи принципи пізнання.

Bostan S.K. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОГО ИССЛЕДОВАНИЯ / Запорожский национальный университет, Украина

В статье определена структура методологии конституционно-правовых исследований, показана роль основных методов и принципов в познании конституционно-правовых явлений, очерчены направления последующих разработок по методологии конституционного права.

Ключевые слова: методология, общие (философские) методы, общенаучные методы, специальные методы, принципы познания.

Bostan S.K. THE METHODOLOGICAL TOOL OF CONSTITUTIONAL-LEGAL RESEARCH / Zaporizhzhya national university, Ukraine

This article is devoted to problems of the methodological tool of constitutional-legal research. The author is analysed the role of main methods and principles in cognition of the constitutional-legal phenomena and defined the directions of investigations this problem.

Key words: methodology, general (philosophical) methods, scientific methods, special methods, principles of cognition.

Проблема методологічного забезпечення пізнавального процесу на сучасному етапі є однією з найактуальніших. Це пов'язано, передусім, з переходом вітчизняної науки від моністичного пізнавального підходу до плюралістичного, що призвело до надмірної розпорошеності поглядів щодо розуміння поняття “методологія”. Одні автори ототожнюють методологію з філософською наукою, інші – з діалектикою, історичним матеріалізмом, загальнотеоретичними проблемами будь-якої науки; треті вважають, що методологія – це самостійна галузь наукового знання, котра виходить за межі філософського аналізу (що не збігається з філософією) і являє собою вчення, науку про метод і методики; четверті заперечують за методологією статус самостійної науки, розглядаючи її як систему принципів, методів та логічних прийомів наукового пізнання [1, 354].

Певний час, 90-ті роки ХХ ст., така ситуація спостерігалася і в юридичній науці, але згодом у ній помітним стає прагнення до певного синтезу різних підходів в інтерпретації методології, до її розуміння як концептуальної єдності ряду компонентів. “Методологія, – стверджує Д. Керимов, – явище інтегральне, що об'єднує в собі низку компонентів: світорозуміння й фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські закони й категорії, загальні й конкретно наукові методи” [2, 83]. Ці методологічні засоби матимуть пізнавальну силу лише в тому випадку, якщо вони “переведені” на конкретні настанови й вимоги, зумовлені природою самого об'єкта пізнання [2, 86-87]. Оскільки об'єктом пізнання, у нашому випадку, виступає конституційне право, то важливим дослідницьким кроком було би визначення того методологічного інструментарію, який максимально сприятиме пізнанню тих чи інших його аспектів.

Аналіз останніх публікацій показує, що розв'язання зазначеної проблеми було розпочато у виданій у 2006 році колективній монографії «Порівняльне правознавство у системі юридичних

наук: проблеми методології» [3]. В окремому розділі цієї роботи розкривається процес становлення конституційного права, визначаються основні тенденції його розвитку на сучасному етапі, окреслюються притаманні для науки конституційного права методологічні проблеми. Слід, однак, зазначити, що оскільки всі аспекти монографії розкриваються через призму порівняльного правознавства, то і зміст методологічного підрозділу, присвяченого конституційному праву [3, 214-235], обмежений цією цільовою настановою. Це знайшло вираз у тому, що автори зосереджуються не на всьому комплексі методів, необхідних для дослідження конституційно-правових інститутів, а тільки на порівняльно-правовому та безпосередньо з ним пов'язаних інших методах пізнання (кластерний, наприклад). Серед останніх публікацій, де відображені методологічні проблеми конституційного права, слід відзначити статті В.Л. Федоренко, у якій розкриті можливості використання деяких пізнавальних методів для дослідження проблем системи конституційного права України [4] та В.І. Кафарського, де відображені методологічні підходи та методи дослідження конституційно-правового регулювання діяльності політичних партій [5].

З вищенаведеного видно, що методологічні проблеми конституційного права певною мірою знайшли відображення в юридичній літературі, але нарощування знань у цьому напрямку залишається актуальним завданням конституційно-правової науки. Його виконання неможливо без визначення структури методологічних знань, необхідних для дослідження конституційно-правових явищ. У цьому питанні, як і стосовно самого поняття методологія, немає єдиного підходу. Серед розмаїття існуючих думок найбільш прийнятною щодо структури методології конституційного права ми вважаємо ту, яка відображає її як певну ієрархічну побудову, що складається з двох блоків методологічних знань [4, 15]. Перший блок – теоретико-методологічний. Він представляє собою вироблений науковцями різних часів і народів комплекс концептуальних положень, парадигм, інших теоретичних знань, які слугують методологічним засобом для пізнання конституційного права як системи норм, що регулюють найбільш важливі суспільні відносини. Іншими словами – це певний “готовий продукт”, який використовується дослідником для виявлення сутнісних властивостей конституційного права, визначення на основі цього перспектив його розвитку. Другий блок – це прикладний-методологічний або ж інструментальний, який представляє собою систему методів пізнання різного рівня, котрі застосовуються особисто дослідником для здійснення конкретного об'єкта. Враховуючи важливість цього блоку методологічних знань для дослідників-початківців, ми поставили за мету розкрити методологічний інструментарій, необхідний для здійснення конституційно-правового дослідження.

Слід зазначити, що, на відміну від теоретико-методологічного блоку, інструментальний має досить чітку визначену структуру. Зазвичай її визначають так: а) загальні (філософські) методи; б) загальнонаукові методи; в) спеціальні методи. Але стосовно конституційного права, зміст якого носить у багатьох випадках міждисциплінарний характер, було б доцільно, на нашу думку, додати групу методів, що використовуються (запозичені) з інших наук.

Найвище місце в ієрархії цих методів займають загальні (філософські) методи. Хоча для них характерно широке розуміння їх змісту як цілісної системи способів пізнання, що знаходять свій прояв в певних філософських теоріях, вченнях, концепціях тощо, цей рівень методологічних знань асоціюється насамперед з діалектичним методом. Відповідно до вимог діалектики усі державно-правові явища мають розглядатися у взаємному зв'язку між собою й суспільним життям, у їх взаємодії та взаємовпливах. Вони вивчаються не в статично, а в динаміці, на основі таких законів, як перехід від поступових кількісних змін до докорінних якісних перетворень; боротьба суперечностей між старим і новим, між тим, що відживає й тим, що народжується; заперечення в суспільному житті, з якими пов'язані виникнення, розвиток і функціонування державно-правових явищ. Ці закони діалектики нерозривні з логічними засобами пізнання, котрі в загальному ланцюгу пізнавального процесу спираються на вироблені діалектикою такі філософські категорії, як “зміст”, “форма”, “сутність”, “явище”, “причина”, “наслідок” та ін., що слугують інструментами проникнення в природу досліджуваного явища.

В конституційному праві пізнавальні можливості діалектичного методу можуть бути використані при аналізі конституційних процесів, які перебувають в постійному русі, стані змін та розвитку. Особливо це притаманно для перехідних суспільств і держав, де під впливом

різних чинників відбувається швидка зміна суспільних відносин, які у свою чергу зумовлюють потребу в зміні конституційного законодавства або ж проведенні радикальних конституційних реформ. Як і в інших науках головне призначення діалектичного методу в конституційному праві зарубіжних країн полягає в узагальненні результатів еволюції його інститутів і визначенні на цій основі закономірностей та тенденцій їх розвитку в подальшому.

До другої групи методологічних інструментів, необхідних для пізнання тих чи інших сторін конституційного права, відносяться загальнонаукові методи, тобто ті методи, які є загальними для всіх наук чи певної групи наук. До них, на нашу думку, слід віднести насамперед логічний, системний, інституційний, структурний, функціональний методи.

Логічний метод – це сукупність підметодів, спрямованих на теоретичне осмислення конституційно-правового явища. Він сприяє насамперед формуванню або ж вдосконаленню понятійно-термінологічного апарату науки конституційного права. Основу логічного методу складає аналіз, за допомогою котрого досліджуване явище пізнається окремими частинами, тобто визначає найбільш істотні ознаки, що його характеризують. Аналіз кожної частини, елемента цілого сприяє, але ще не приводить до пізнання цілого. Ця мета досягається в результаті синтезування отриманих раніше, на стадії аналізу, даних. За допомогою синтезу ми, поєднуючи в мисленні зв'язки та відносини структурних компонентів конституційно-правового явища, його загальні й одиничні, спільні й особні властивості в одне конкретне ціле, отримуємо загальне уявлення про сутнісні ознаки, зміст і межі того чи іншого конституційно-правового поняття, яке в концентрованому вигляді знаходить вираження в його дефініції. Одним із засобів реалізації аналізу та синтезу в дослідженні є наукова класифікація та класифікаційна схема, які достатньо широко використовуються в юриспруденції взагалі та конституційному праві зокрема. З логічних підметодів у конституційно-правових дослідженнях також часто використовується індуктивний метод, який сприяє пізнанню явищ від окремого до загального, та дедуктивний, за допомогою котрого висновок щодо будь-якого елемента множини робиться на основі загальних властивостей усієї цієї множини.

Універсальним інструментом пізнавальної діяльності в тому числі і для конституційного права є системний метод [6]. У його основі лежить категорія “система”, під якою розуміється об'єктивно створена для досягнення певної мети, відносно стійка, самостійна та автономна структурно-упорядкована цілісна єдність, що складається з сукупності елементів, які перебувають між собою в тісних зв'язках та відносинах. Пізнавальне призначення цього методу полягає в тому, щоб виявити складові елементи системної цілісності та їх специфічну якість; визначити зв'язки, відносини й залежності елементів між собою; пізнати елементи у їх якісній визначеності та взаємодії, що розкриває властивості системи як єдиного цілого; виявити функціональне призначення, роль та ефективність впливу системи й кожного її елемента на середовище і зворотний вплив середовища на систему. Системний метод дає змогу розглядати саме конституційне право як цілісну взаємопов'язану систему, що складається насамперед з певних правових інститутів, визначити роль останніх у складових елементах загальної системи конституційного права.

Безпосередньо пов'язаний з системним інституційний метод, який сприяє пізнанню сталих форм державної й правової організації у вигляді відповідних соціальних інститутів, складовими частинами яких є правові та політико-правові інститути конституційного права. Серед останніх форма державного правління, форма територіальної організації публічної влади, парламент, глава держави, уряд, судові органи, порядок формування, організація та умови функціонування котрих регулюється нормами конституційного права. У ході розгляду цих інститутів виникає потреба у визначенні їх структури. Але аналіз тільки структури дає лише статичне уявлення про те чи інше конституційно-правове явище на рівні юридичної конструкції. Виникає потреба не тільки у встановленні складових структурних елементів системи, але й у вивченні цих елементів у динаміці, з урахуванням їх зв'язків і відносин, внутрішніх та зовнішніх суперечностей тощо в процесі функціонування. Пізнанню конституційно-правових інститутів у цьому напрямку сприяє структурно-функціональний метод.

Третя група представлена спеціальними методами, тобто тими пізнавальними засобами, що притаманні саме юридичній науці. Серед них слід відзначити насамперед юридичний (формально-догматичний) метод, заснований на використанні правил формальної логіки для пізнання права. Його суть полягає насамперед у з'ясуванні дійсного змісту основного закону

шляхом тлумачення правових приписів, що в ньому містяться. Це здійснюється такими способами як: лінгвістичний, котрий полягає, насамперед, в аналізі змісту правових норм за допомогою правил граматики; системний, що передбачає з'ясування вимог правових норм залежно від їх місця в системі права та взаємозв'язку з іншими правовими приписами; історичний, за допомогою котрого встановлюються мотиви, мета та конкретно історичні умови, у яких була прийнята правова норма, її смислове позначення в сучасних умовах; логічний, який передбачає з'ясування вимог приписів правових норм на основі законів формальної логіки.

Юридичний метод сприяє отриманню дослідником комплексу знань про те чи інше конституційно правове явище на основі формально визначених юридичних конструкцій, що містяться в законодавстві. Але специфіка останнього полягає в тому, що не завжди зміст закріпленої в законі чи навіть в конституції норми (інституту) має адекватний прояв на практиці. Таке внутрішнє розходження характерне, насамперед, для закріплених у конституції політико-правових інститутів, у змісті яких юридична та політична складова зазвичай не збігаються. Тому при дослідженні таких інститутів не слід обмежуватися тільки юридичним методом, який дає однобічне уявлення про створену в результаті суб'єктивної діяльності законодавців статичну нормативну конструкцію, а використати і методи інших наук (наприклад, з політології, соціології), які б дозволили визначити його фактичний зміст у відповідному соціальному середовищі. Методологічне значення єдності юридичного й практичного в пізнанні конституційно-правових інститутів зумовлено не тільки потребою в отриманні комплексних знань про дві сторони (де-юре та де-факто) одного ж і того явища, а й можливістю підготовки науково обгрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення конституційного законодавства або регулювання політичних процесів у державі.

Особливого значення для конституційно-правових досліджень, особливо спрямованих на вивчення конституційно-правових інститутів зарубіжних країн, має порівняльно-правовий метод [7]. Юридична наука та практика давно й успішно використовують порівняння для досягнення своїх цілей. За його допомогою вдається глибше пізнати процеси та явища в державно-правовій сфері, краще зрозуміти обсяг та характер “зовнішнього” правового впливу, масштаби й форми використання певного досвіду. Порівняльно-правові дослідження в сучасних інтеграційних та глобалізаційних процесах є перспективними для виявлення та аналізу позитивного досвіду різних країн на предмет його запозичення, розробки відповідних рекомендацій щодо його практичного використання. У той же час слід усвідомлювати, що спокуса швидкого запозичення й навіть копіювання зарубіжних конституційно-правових норм у подальшому може призвести до ефекту “правового відторгнення” чужорідного акту з тканини національного нормативного масиву. Тому при вивченні та порівнянні конституційного законодавства зарубіжних країн слід керуватися тим, що, по-перше, необхідно правильно оцінити межі збігу й розбіжності предметів їх регулювання; по-друге, чітко з'ясувати місце акту, що аналізується, у системі галузевого чи міжгалузевого регулювання та його співвідношення з іншими актами (нерідко ті ж самі питання регулюються в різних країнах неоднаковими актами); по-третє, вивчити досвід практичного застосування закону, що порівнюється [8, 54-66].

Своєрідним різновидом порівняльно-правового методу виступає так званий кластерний метод (від англ. cluster – згущення, пучок, група), запропонований російським вченим-конституціоналістом О. Арбузкіним [9]. Суть його полягає в класифікації тих чи інших об'єктів на основі порівняння їхніх конституційних характеристик та статистичної обробки отриманих даних. Процес дослідження за цим методом передбачає кілька етапів. На першому етапі обирається група об'єктів, що підлягає вивченню та класифікації і для вивчення конституційних характеристик котрих є необхідна джерельна (нормативна) база. На другому етапі відбувався відбір перемінних показників, які виражають ті чи інші ознаки об'єктів. Наприклад, для такого об'єкта, як форма державного правління [10], у графі спеціально побудованої таблиці вносяться такі конституційно закріплені її ознаки, як наявність (або відсутність) поділу влади; порядок заміщення посади глави держави (шляхом спадкування, обрання парламентським способом або безпосередньо громадянами); основні повноваження глави держави (ступень його участі у формуванні та керівництві урядом, наявність або відсутність: права законодавчої ініціативи, права вето, права розпуску парламенту, контрасигнації тощо); форми парламентського контролю (інтерпеляція, вотум недовіри, резолюція осуду та інші); спосіб формування уряду (парламентський, змішаний або

позапарламентський) та ряд інших. На третьому етапі здійснюється порівняльний аналіз цих показників шляхом складання схожих за ознаками “кластерів”. Залежно від тієї чи іншої змістовної комбінації останніх визначається конституційна характеристика держави за типом, видом, підвидом форми правління.

Четверта група методів представлена методами, “запозиченими” з інших наук, які в конституційному праві можуть використовуватись залежно від конкретного аспекту дослідження. Так, у конституційно-правових дослідженнях історико-правового спрямування безумовно використовуватимуться можливості історичного методу, завдяки якому можна визначити історичні основи конституційно-правових явищ, виявити їх зв’язок із суспільними процесами, закономірності та тенденції конституційно-правового регулювання суспільних відносин, визначити можливість використання позитивного досвіду минулого для сучасного державотворення.

Притаманний для соціології метод конкретно-соціологічних досліджень дає змогу виявити суспільну думку щодо розвитку конституційного процесу, дати оцінки функціонування відповідних державних інституцій, враховувати результат досліджень для прийняття державними органами оптимальних рішень. Він дає підстави для підвищення якості законотворчої діяльності, виявлення сприйняття тих чи інших конституційно-правових новацій населенням, відповідними його верствами, різними політичними угрупованнями. Це основа для коригування конституційного законодавства, стратегії конституційного реформування суспільних відносин, внесення обґрунтованих змін і доповнень до чинних законів, інших нормативно-правових актів, виваженості дій законодавчої і виконавчої гілок влади, чіткої визначеності їхніх позицій при виникненні державно-правових конфліктів.

З політології використовується так званий біхевіористичний метод (від англ. behavior – поведінка), спрямований на дослідження й інтерпретацію державно-правових явищ з позицій поведінкових впливів тих чи інших владних суб’єктів. Іншими словами, якщо юридичний метод націлений на вивчення нормативної конструкції (де-юре) того чи іншого владного інституту, то біхевіористичний метод дає змогу вивчити результати його фактичної діяльності (де-факто) у процесі функціонування. Як зазначалося, для конституційного права це має суттєве значення, оскільки дає можливість з’ясування причин цих політико-практичних проявів, які найчастіше зумовлені деформацією їх структур під впливом “неправомірної поведінки” самих суб’єктів влади, політичних та економічних еліт, олігархічних, охлократичних та інших соціальних груп.

Статистичний метод використовується для виявлення ефективності конституційно-правових норм і інститутів, відповідних державних заходів, оцінювання їх впливу на суспільні відносини. Найчастіше цей метод застосовується в аналітиці даних щодо виборчого процесу, проведенні референдумів, підзвітності депутатів. На основі аналізу статистичних даних готуються рекомендації щодо вдосконалення конституційного законодавства, подолання негативних явищ у роботі державних органів, депутатського корпусу, окремих органів державного управління.

Зазначені вище методи відіграють значну роль у всебічному розкритті змісту об’єкта пізнання. Але це, як то кажуть, половина справи. Не меншу роль у пізнавальному процесі відіграє суб’єкт пізнання – дослідник, з його так званою “методологічною свідомістю”, що являє собою сформовану під впливом певних соціальних умов й обставин систему світоглядних, професіональних та життєвих настанов, які вирішальним чином впливають на вибір методів дослідження і, що дуже важливо, на оцінку одержаних за їх допомогою наукових результатів.

Важливими для пізнання будь-якого явища або ж процесу, у тому числі і конституційно-правового, є пізнавальні принципи. Серед них основоположним є принцип об’єктивності. Цей засадничий принцип гносеології виходить з того, що об’єкт пізнання існує зовні, незалежно від суб’єкта і самого процесу пізнання. Із зазначеного випливає методологічна вимога, що будь-який об’єкт дослідження треба приймати таким, який він є. Одержані в процесі його вивчення результати дослідження повинні виключати прояви суб’єктивності з боку дослідника: вибірковий підхід до джерел, замовчування вироблених вже знань, “приспосовання” одержаних результатів до потрібних тощо.

З іншого боку, конституційне право – наука не тільки юридичного, а й яскраво вираженого політичного змісту. Поляризація політичних сил, гострі конфлікти між ними та неузгодженості в системі державної влади викликають не лише наукове, але й цілком зрозуміле емоційне, людське ставлення. Відомий український методолог П. Рабінович справедливо стверджує, що ніколи не існувало, не існує й не існуватиме методології, соціально дистильованої, “очищеної” від залежності, від впливу з боку загального світогляду, переконань та установок дослідника” [11, 354], але вищий обов’язок ученого полягає в тому, щоб у будь-якій (особливо політичній) ситуації зберігати об’єктивність – намагатися максимальною мірою відобразити дійсність такою, якою вона є, а не замовчувати “неприємні” її сторони або ж приписувати їй якості, яких вона не має.

Обов’язок бути об’єктивним не виключає права вченого на відповідну власну оцінку досліджуваного явища. У питанні про використання в пізнавальному процесі ціннісного (аксіологічного) підходу існує кілька точок зору. Прихильники однієї з них абсолютизують його можливості, другі, навпаки, ігнорують ціннісні чинники, оскільки вони нібито заважають досягненню об’єктивної істини, треті (до них належимо й ми) – за “творче” їх використання в пізнавальній діяльності. Проблема об’єктивного оцінювання відповідного явища, на нашу думку, полягає в “прив’язці” дослідника до певної системи цінностей. Як такий еталон зазвичай використовують релігійні, моральні, національні, соціальні цінності. Останні (тільки у класовому значенні) склали ядро аксіологічного підходу радянських часів. Тодішній принцип “партійності” зобов’язував ученого “при будь-якій оцінці подій прямо й відкрито ставати на точку зору певної соціальної групи” (робітничого класу) [12, 419]. Такий вузько спрямований підхід закономірно суперечив принципіві об’єктивності й призводив до односторонніх наукових результатів. Щоб цього не сталося в сучасних умовах, оцінку відповідних явищ необхідно здійснювати не з позицій інтересів окремих соціально-класових (національних, релігійних тощо) сил, а з позицій загальнолюдських цінностей – тих світоглядних ідеалів і моральних норм, котрі акумулюють досвід усього людства, є спільними для всіх людей і відображаються в аксіологічному принципі соціального гуманізму. Це мир і злагода в суспільстві, чесна праця й добробут, соціальна справедливість, загальнолюдська й національна гідність, права та свободи громадянина, соціальна й правова захищеність людини, громадська відповідальність і законність тощо.

З сукупності пізнавальних принципів, що мають особливе практично-пізнавальне значення для сучасної вітчизняної юридичної науки взагалі та конституційного права зокрема, відзначимо принцип наступності. У методологічній площині він передбачає творче використання утверджених і апробованих практикою колишніх часів принципів і методів дослідження державно-правових явищ. Необхідність його використання зумовлена тим, що перехід від колишньої моністичної методології до плюралістичної призвів до ігнорування або ж повної відмови від методологічних здобутків радянських часів. Це недопустимо, оскільки, як справедливо зазначає В. Селіванов, не “пізнавши й не усвідомивши до кінця уроки нашого минулого, ми приречені повторювати вже допущені, особливо політичні, помилки. Уславлюючи теперішність, не можна замовчувати або ігнорувати минуле, яким би гірким воно не було. Бо зв’язок з минулим – об’єктивно зумовлений, він не залежить від чийогось бажання” [13, 16].

Підсумовуючи вищенаведене, можемо констатувати, що необхідний для використання в конституційно-правових дослідженнях методологічний інструментарій має різноманітний характер і являє собою багаторівневу систему відповідних методологічних засобів. Причому вона не є статичною ієрархією, яка відображена в такому вигляді насамперед для наочності, а представляє собою динамічну, органічну систему, структурні елементи котрої вступають у зв’язки, відносини та взаємодію між собою: фундаментальні загальнотеоретичні концепції та пізнавальні принципи пронизують світогляд, загальні філософські закони й категорії складають базу для загальнонаукових та спеціальних методів, які у свою чергу слугують джерелом збагачення та вдосконалення змісту вищих рівнів методологічних знань. Оскільки обсяг статті дозволив окреслити лише контури системи методологічних засобів, необхідних для забезпечення процесу пізнання конституційно-правових явищ, то очевидно, що перспективним для подальших наукових розвідок слід вважати, поглиблене вивчення пізнавальних можливостей окремих методів у конституційному праві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тихомиров О. Методології науки поняття // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1. – С.354 – 355.
2. Керимов Д.А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права / Д.А. Керимов. – 4-е изд. – М.: Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.
3. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології / Кресін О.В. (керівник авт. кол.) / За ред. Ю.С.Шемшученка. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – Вип. 3. – 256 с.
4. Федоренко В.Л. Методологія та методи дослідження проблем системи конституційного права України / В.Л.Федоренко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Збірник наукових праць. – 2009. – № 2. – С. 13-24.
5. Кафарський В.І. Методологічні підходи та методи дослідження конституційно-правового регулювання діяльності політичних партій / В.І. Кафарський // Держави і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Вип. 45. – С. 182-188.
6. Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ/ Б. Ганьба // Право України. – 2000. – № 3. – С. 41-44.
7. Бигич О.Л. Місце порівняльного методу в правовій методології / Бигич О.Л. // Правова держава: Щорічник. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – Вип. 13. – С. 448-454.
8. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров. – М.: НОРМА, 1996. – 432 с.
9. Арбузкин А. Опыт разработки конституционно-правовой типологии государств / А. Арбузкин // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2000. – № 4 / 2001. – №1. – С. 25-32.
10. Серьогіна С.Г. Кластерний аналіз як основа типологізації сучасних форм правління/ С.Г. Серьогіна // Проблеми законності: Респ. міжвід. наук. зб. – Х., 2009. – Вип. 100. – С. 101-113.
11. Рабінович П. Методології вітчизняної юриспруденції сучасні проблеми перетворення / П. Рабінович // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. – Т. 1. – С. 354.
12. Ленин В.И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 1. – С. 419.
13. Селіванов В.М. До проблеми розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки / В.М. Селіванов // Право України. – 2001. – № 7. – С. 11-18.